

DESNI EKSTREMIZAM KAO ALTERNATIVA?!

Društvene promene postjugoslovenskog prostora u postnacionalističkoj eri

Apstrakt: *Desni ekstremizam predstavlja jedan od najvećih problema demokratskih društava. U tekstu je posebna pažnja posvećena društveno-političkom kontekstu postjugoslovenskog prostora kao jednom od osnovnih uzroka za razvoj desnog ekstremizma. Aktuelnim društvenim i političkim promenama na prostoru bivše Jugoslavije, objašnjava se i promena uloge desnog ekstremizma u ovim društvima. Osnovna teza teksta je da usled (1) pokušaja političkih aktera da dihotomiju nacionalnog pitanja razreše relativizacijom i (2) jačanja neoliberalnih ideja dolazi do daljeg sprečavanja procesa diferencijacije u sferi politike. Tako stvoren politički „mejnstrim“ u kombinaciji sa ionako slabom socijalnom državom vodi ka zapostavljanju socijalnog pitanja u ovim društvima i time daje šansu desnom ekstremizmu da se nametne kao jedina politička alternativa.*

Desni ekstremizam predstavlja jedan od najvećih problema demokratskih društava. Često se u naučnoj literaturi o desnom ekstremizmu navode oblici u kojima se on ispoljava, opisuju se njegove posledice, a nešto ređe se utvrđuju i uzroci za njegovo pojavljivanje. S obzirom da velik uticaj na razvoj desnog ekstremizma ima sam društveno-politički kontekst, u sledećem tekstu biće reči upravo o aktuelnim društvenim i političkim promenama na prostoru bivše Jugoslavije, odnosno o načinu na koji te promene utiču na ulogu desnog ekstremizma u ovim društvima.

Pričajući sa jednim prijateljem iz Zagreba o društvenim promenama u Hrvatskoj u poslednjih nekoliko godina, upitao sam ga šta misli o aktuelnosti socijalnog pitanja u hrvatskom društvu. Odgovor koji sam dobio naveo me je na razmišljanje: „Ma kakvo socijalno pitanje – ono što omladinu interesuje, je kada će se u Zagrebu otvoriti ‚Zara‘ ili ‚Mango‘“. Ova jedna misao možda i najbolje opisuje proces društvene transformacije u onome što ću nazvati „postnacionalističkom“ erom na prostoru bivše Jugoslavije.

Nakon što su ratovi koji su pratili raspad Jugoslavije tokom devedesetih godina prošlog veka doveli do snažnog jačanja nacionalizma u ovom delu Evrope, period nakon 2000. godine prikazuje se kao period demokratizacije i postepene neutralizacije nacionalističkih tendencija. Nacionalizam devedesetih kao posledica (a ne kao uzrok!) ratova na prostoru bivše Jugoslavije u pojedinim novonastalim državama održao se kao fenomen i nakon

2000. godine, ali se njegov uticaj na dnevnu politiku primetno smanjuje. Ako uzmemo da je jedan od glavnih uzroka – možda i ključni – za nacionalističku mobilizaciju početkom devedesetih godina bila ekonomska kriza, odnosno socijalno pitanje u Jugoslaviji, ispada da se skoro dve decenije kasnije društva u stvari vraćaju na sam početak, istina, u sasvim drugačijim uslovima. Ono što danas predstavlja najaktuelnije probleme u svim ovim društvima jesu siromaštvo, nezaposlenost, nemogućnost slobodnog kretanja, komercijalizacija obrazovanja, ukratko: čitav niz nejednakosti u društvu. Neravnopravan pristup resursima, izuzetno slaba socijalna država i nedostatak idejne diferencijacije važni su uzroci većine problema u ovim društvima, ali da se zadržimo na ovom poslednjem.

Nacionalizam kao vodeća ideologija devedesetih godina uspeo je da u politici, ali i u društvu nametne jednu vrstu dihotomije kao pogled na svet. Nacionalno pitanje postaje osnovna osa svake političke i društvene diskusije, a odgovarajući akteri mogu se samo svrstati s jedne ili druge strane. Na osnovu odnosa prema nacionalizmu određivalo se ko je prijatelj, a ko neprijatelj; ko je patriota, a ko izdajnik; kasnije je pitanje npr. u Srbiji bilo: Kosovo ili Evropa. Društveni i politički akteri podeljeni su na nacionalističke i antinacionalističke. Odatle u Srbiji potiče i podela na tzv. dve Srbije: onu prvu, nacionalističku, koja vodi ratove i onu drugu Srbiju, koja je progresivna, antinacionalistička i zalaže se za demokratizaciju društva. Mada vrlo površna i pogrešna, ovakva podela je i nakon 2000. godine sprečavala dalju diferencijaciju ideja, tj. razvijanje i jačanje političkih pozicija koje se neće orijentisati isključivo prema simbolici (nacionalizma), već će zastupati određene stavove u vezi sa celokupnim društvom i društvenim problemima. Zbog (p)ostavljanja tzv. nacionalnog pitanja kao centralnog pitanja u društvu, sva druga pitanja, a pre svega socijalno pitanje (bilo) je nemoguće postaviti.

Ali da se vratimo na primer mog prijatelja iz Zagreba. Ono što se sve više može primetiti je da nacionalizam kao dominantan diskurs polako gubi svoj uticaj. Dok politika pokušava da pomenutu dihotomiju premosti nekom čudnom sintezom, (tipa i Kosovo i Evropa, i *Exit* i *Guča*), talas neoliberalne globalizacije polako zahvata i postjugoslovenska društva.¹ U društvima koja su suočena sa tržišnim zakonima, a koje slaba socijalna država jednostavno ne uspeva da „ukroti“, vrši se postepeno jedna druga vrsta podele: na „uspešne“ i one koji nisu uspeli.

¹ O jačanju neoliberalizma i istovremenom slabljenju socijalne države u Evropi postoji nepregledna literatura, pa bi navođenje čak i nekih opštih studija prevazišlo okvir ovog rada. Ipak, zanimljivi su prilozii Pijera Burdijea o efektu autoriteta „neoliberalne filozofije“, koja se od osamdesetih godina 20. veka, a posebno nakon završetka tzv. hladnog rata, i u zapadnoj Evropi postepeno nametala kao jedina „istina“. Up. npr. Bourdieu, Pierre (2004): *Gegenfeuer*. Konstanz: UVK (édition discours, 37).

Oni „uspešni“ su, ako izuzmemo „poslovne ljude“ proizašle iz krize devedesetih godina, uglavnom mladi ljudi između 25 i 35 godina, koji su simboliku nacionalizma – u vidu zastava, grbova, uniformi i zapaljivih govora – zamenili jednom vrstom „menadžerskog habitusa“. Bez obzira na konkretan posao kojim se bave, nadgradnja patrijarhalnih struktura u kojima su odrastali, a koje su jasno određivale „životni redosled“ *fakultet – (vojska) – posao – svadba*, danas izgleda otprilike ovako: (1) nekako ili bilo kako završiti fakultet, (2) nekako ili bilo kako naći „dobar posao“ (najčešće u nekoj banci, privatnom preduzeću i sl.) koji će doneti platu od, recimo, 600-700 eura, (3) uzeti kredit za nov automobil, (4) uzeti kredit za stan, pa zatim osnovati porodicu, u kojoj su tradicionalne uloge mahom iste kao i u ranijim generacijama. Sam ovaj redosled ne bi možda bio problematičan, da način, na koji se postaje „uspešan“ i posledice tog „uspeha“ ne izgledaju onako kako izgledaju. Dok se još na fakultetu obrazovanje budućih „uspešnih“ manje-više svodi na „mehaničko“ polaganje ispita, traženje posla na „mehaničko“ povezivanje sa „pravim ljudima“, a glavni cilj pritom predstavlja neto plata od 1000 eura mesečno, društvena svest i radoznalost ovih ljudi svodi se zaista na pitanje: Kada će se „Zara“ otvoriti i u Nišu, Tuzli, Splitu, Ohridu,...? Novi društveni sloj „uspešnih“ u slučaju interesovanja za društvo, najčešće će se priključiti nekoj etabliranoj partiji ili – verujući u nekakav *moralni autoritet* civilnog društva i nevladinog sektora – nekakvoj nevladinoj organizaciji. Novi društveni sloj „uspešnih“ preuzima pritom celokupnu „kulturu“ društvenog aktivizma neoliberalnog tipa, pa se svaka aktivnost naziva *menadžmentom*. „Čime se baviš?“ – „Radim kao *projekt menadžer* u jednoj organizaciji.“ „*Vremenski menadžment* je jedna od ključnih sposobnosti...“ – uvodna je rečenica mnogih *trening seminara* na kojima se *edukuje* nova elita. Karikatura postjugoslovenske *japi kulture* ide dotle, da se deci uz džeparac daje i savet da vode računa o *menadžmentu ličnih resursa*. *Menadžment u obrazovanju* vodi konačno do *menadžmenta na tržištu rada*, na kome posla ima – razume se – samo za dobro *utrenirane menadžere*. Pritom najveći problem nije ovaj prenapet vokabular, već čitav niz vrednosti i uverenja koja se takođe usvajaju.

Istina, ovaj deo društva postepeno napušta *borbu za naciju*, štaviše ne bavi se skoro uopšte *sudbinom nacije*, pa se čak u jednom delu ove grupe javlja i snažan antinacionalistički stav. Jedini problem je to, što se borba protiv nacionalizma u ovom krugu ljudi shvata isključivo kao borba protiv kolektivismu, kao jednog od elemenata nacionalističke doktrine, dok se pitanja o uzrocima i posledicama nacionalizma skoro i ne postavljaju.

Glavna poruka ovog neoliberalno inspirisanog aktivizma jeste: „Nacionalizam je loš, jer *nas* (opet kolektivističko shvatanje!) sprečava da postanemo deo Evrope.“ Kritika ove grupe prema nacionalizmu uglavnom se svodi na to, da grupe ili pojedinci (zlo)upotrebljavaju priču o naciji da bi (*nezasluzeno!!!*) došli do novca,

vlasti i sl. Kritikuje se primitivizam, čak divljaštvo pojedinih delova društva, čija podrška određenim nacionalističkim političkim akterima omogućuje prevlast u političkom sistemu. Kritika tih grupa – bili to Hercegovci, Bosanci, Južnjaci, Severnjaci, *Štrumfovi* ili *Hobiti*, *Liliputanci* ili *Snorkijevci* – predstavlja pritom reprodukciju rasističkog modela, koji je preuzet iz onog lonca sa idejama koji se pokušava razbiti. Razlika je jedino u tome, što se akcenat stavlja na navodni *učinak*, koji se poslovično *mora isplatiti*. Više se dakle određenim grupama ne pripisuju istorijske „mane“ poput „pogrešne“ svesti o etničkoj pripadnosti ili „pogrešne“ religije, nego je kritika uperena protiv njihovog primitivizma, gluposti, lenjosti, ratobornosti i sl. „Oni su neobrazovani“ – rečenica je koja od (možda) faktičkog stanja prerasta u *krivicu* jedne grupe. Razlog za neobrazovanost nalazi se u uverenju da „oni“ ne žele da nauče, da se promene itd. „A mi – jer, naravno, znamo bolje šta je dobro, a šta ne – nemamo šansu da svoju sposobnost pokažemo, jer se naše znanje ne ceni.“ Na ideju da se pitanje postavi na drugi način, tj. da se pronađe odgovor na pitanje, zašto je to tako, ne dolazi niko od „uspešnih“. Mogućnost da se kod ljudi koji podržavaju nacionalizam ne radi o gluposti, već o nedovoljnom pristupu, recimo, obrazovanju, potpuno se isključuje. Time takva kritika postaje prekratka.

Ukoliko postoji nešto što bi se moglo nazvati društvenim angažmanom u okviru grupe „uspešnih“, on je prvenstveno vezan za zamenu „elita“. Na mesto onih, koji su uz pomoć nacionalističke retorike došli na poziciju „elite“, treba da dođu oni, koji to mesto *zaslužuju!* Zato je teško i očekivati da će ovaj deo društva – tehnokratski orijentisanih tzv. eksperata – uopšte i doći na ideju da se pozabavi socijalnim pitanjem u ovim društvima.

Šta se, međutim, dešava sa onima, koji u „novom“ društvu nisu uspešni? Oni postoje samo u senci tih društava, pripadajući istovremeno datom političkom kontekstu. A dati kontekst – da rezimiramo – izgleda ovako:

S jedne strane, dok politički akteri, koji upravljaju novim državama, teže da pomire *levo* i *desno*, npr. antifašizam i fašizam, s druge strane, tržišna ekonomija od ekonomskog sistema postepeno se pretvara u ideološki okvir. Proširenje uticaja ekonomskog sistema na ostale pod sisteme društva polako ukida funkcionalnu diferencijaciju unutar društva i time svakako predstavlja problem. Drugim rečima, principi poput maksimiziranja profita, smanjenja troškova, racionalnog odlučivanja i sl. postepeno postaju centralne vrednosti *društva*. U takvom kontekstu – koji nije nepoznat ni drugim društvima, setimo se samo lobiranja određenih preduzeća, kojim se polako, ali trajno krnji demokratsko uređenje – politika, odnosno politički akteri, pre ili kasnije, su primorani da odstupe od ideala jake socijalne države i da rešavanje *socijalnog pitanja* prepuste slučaju, odnosno nekim drugim političkim akterima: partijama, grupama ili pojedincima koje se svrstavaju u ono što se zove *desni ekstremizam*.

I time dolazimo do *centralnog pitanja* u ovom radu: Zašto se desni ekstremizam na prostoru bivše Jugoslavije može tumačiti na nešto drugačiji način nego u drugim evropskim društvima? Odnosno: Zašto desni ekstremizam u ovom kontekstu ima drugačiju funkciju nego u nekom društvu zapadne Evrope?

Imajući u vidu ono što je prethodno rečeno, može se zaključiti da u ovim društvima desni ekstremizam, nažalost, sve više predstavlja jedinu alternativu u odnosu na aktuelni *mejnstrim*, koji promovise pomenuti „uspešni“ deo društva.

Za tzv. *gubitnike tranzicije*, ljude koji su usled privatizacije i promene ekonomskih struktura ostali bez posla ili ljude koji zadržavajući stari posao jedva uspevaju da prežive, nova etika apolitičnog „jurenja za karijerom“ deluje poprilično apstraktno. Dok su ovi „neuspešni“ ljudi tokom devedesetih godina pristajali da budu *nacija*, u čije ime će biti vođeni ratovi, u kojima su upravo oni morali da ginu, danas se sve više pronalaze u jednom društvu, u kom za njih uopšte nema mesta. Oni polako postaju suvišni², jer predstavljaju trošak, koji ekonomija neće, a država ne može da snosi. Utoliko je za ovaj deo društva teže da se odrekne nacionalističkih ideala i modela koji mu je nametnut tokom devedesetih godina, pa traženje svog mesta u društvu u slučaju mnogih ovih ljudi (mada ne svih!) često vodi ka desnom ekstremizmu.

Istovremeno, oni politički akteri, koji su u sad već „starom“ sistemu važili za „patriote“, suočeni su sa činjenicom da ih „novi“ sistem sve više potiskuje na rub društva. Konačno se npr. neke od fašističkih grupa zaista i imeuju na ovaj način, a pojedine od njih čak polako sustižu i pravne sankcije. Partije koje pripadaju ovom, svakako vrlo raznovrsnom taboru, suočavaju se sa problemom sopstvene funkcionalnosti: jedini način da takve partije ostanu deo političkog sistema je taj, da u svojim redovima one „najglasnije“ učutkaju, a jasne fašističke ili rasističke stavove, koje zastupaju, prilagode i postanu „umerenije“ partije. Taj proces priladođavanja nije specifičan samo za prostor bivše Jugoslavije. Sličan fenomen može se primetiti i u društvima zapadne Evrope³. Ključne razlike, međutim, predstavljaju dve stvari: manje

2 O gubitnicima tranzicije ili „suvišnima“ u Nemačkoj vidi: Bude, Heinz; Willisich, Andreas (ur.) (2008): *Exklusion. Die Debatte über die „Überflüssigen“*. Frankfurt am Main: Suhrkamp; Ramelsberger, Annette (2005): *Erkundungen in Ostdeutschland*. U: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, br. 42, str. 3–8.

3 O novijem razvoju desnog ekstremizma u Nemačkoj vidi: Bergmann, Werner (2005): *Antisemitismus im Rechtsextremismus*. U: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, br. 42, str. 23–30; Bundesministerium des Innern (izd.) (2005): *Feindbilder und Radikalisierungsprozesse. Elemente und Instrumente im politischen Extremismus*. Berlin; Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2005): *Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland*. U: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, br. 42, str. 8–17; Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2008): *Bewegung in der Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2008. Mit einem Vergleich von 2002 bis 2008 und der Bundesländer*. Herausgegeben von Friedrich-Ebert-Stiftung. Forum Berlin. Berlin; Decker, Oliver; Rothe, Katharina; Weissmann, Marliese; Geißler, Norman;

ili više jaka socijalna država i postojanje stvarnog pluralizma, odnosno postojanje različitih političkih alternativa.

Nedostatak političke alternative, odnosno sistem, u kome desnica i desni ekstremizam predstavljaju jedinu preostalu alternativu nisu, međutim, specifične odlike isključivo postjugoslovenskih društava. Sa ovim problemom suočena su manje-više sva društva istočne Evrope. Jedan od razloga, ako izuzmemo sličnosti u ekonomskom i političkom razvoju nakon 1989. godine, jeste pozicija „levice“ u tim političkim sistemima, koja je usled iskustva društva sa tzv. realnim socijalizmom, odnosno komunizmom ostala do danas „kontaminirana“ – i kao pojam i kao ideja. Odbijanje svega što nekako ima veze sa socijalizmom u istočnoj Evropi dovelo je do toga, da u tim političkim sistemima uglavnom nema čak ni jakih socijaldemokratskih partija. Istovremeno, slabi i uticaj „neprikladne desnice“ u tim društvima, koja se sve više pojavljuje u vidu desnog ekstremizma – udaljavajući se od parlamentarnog sistema i zauzimajući svoje mesto na stadionima ili na ulici.⁴

Ako politički ekstremizam definišemo negativno u odnosu prema demokratiji – shvaćenoj kao liberalno-demokratski politički sistem, vezan za ustavnu, odnosno pravnu državu –, a desni ekstremizam kao anti-egalitarnu varijantu političkog ekstremizma⁵, dolazimo u situaciju da pojam (desni) ekstremizam u postjugoslovenskim društvima teško možemo odrediti. Dok se u društvima zapadne Evrope desne ekstremističke partije, grupe ili pojedinci bore protiv konsolidovanih demokratskih uređenja, u postjugoslovenskim društvima proces demokratizacije još je u toku, pa desni ekstremizam, naža-

Brähler, Elmar (2008): Ein Blick in die Mitte. Zur Entstehung rechtsextremer und demokratischer Einstellungen. Unter Mitarbeit von Franziska Göpner und Kathleen Pöge. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung; Grüne Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung (izd.) (2005): Die neue rechte Herausforderung. Rechtsextremismus in Deutschland und Europa. Berlin (Schriften der Grünen Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung, 5); Grüne Jugend (2005): Aktuelle Tendenzen in der Rechtsextremen-Szene. 2. Aufl. Herausgegeben von Grüne Jugend Bundesverband. Berlin; Klärner, Andreas; Kohlstruck, Michael (ur.) (2006): Moderner Rechtsextremismus in Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung; Pfahl-Traughber, Armin (2001): Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Orig.-Ausg., 3., aktualisierte Aufl. München: Beck (Beck'sche Reihe C. br. Beck Wissen, 2112); Stöss, Richard (2005): Rechtsextremismus im Wandel. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung; Wahl, Klaus (ur.) (2001): Fremdenfeindlichkeit, Antisemitismus, Rechtsextremismus. Drei Studien zu Tatverdächtigen und Tätern. Berlin: Bundesministerium des Innern. O razvoju najveće partije ekstremne desnice u Nemačkoj vidi: Staud, Toralf (2006): Moderne Nazis. Die neuen Rechten und der Aufstieg der NPD. 2. Aufl. Köln: Kiepenheuer & Witsch (KiWi Paperback, 909); Jesse, Eckhard (2005): Das Auf und Ab der NPD. U: Aus Politik und Zeitgeschichte, br. 42, str. 31–38.

⁴ O desnom ekstremizmu u istočnoj Evropi vidi priloge u: Minkenber, Michael; Sucker, Dagmar; Wenninger, Agnieszka (ur.) (2006): Radikale Rechte und Fremdenfeindlichkeit in Deutschland und Polen. Nationale und europäische Perspektiven. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaften.

⁵ Up. npr. Pfahl-Traughber, Armin (2001): Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Orig.-Ausg., 3., aktualisierte Aufl. München: Beck (Beck'sche Reihe C. br. Beck Wissen, 2112).

lost, predstavlja političku opciju, čiji akteri manje ili više aktivno učestvuju u koncipiranju novog političkog uređenja. Iz tog razloga, u ovim društvima je teško desni ekstremizam vezati za formalno protivljenje demokratiji. Najčešće se zato desni ekstremizam vezuje za subkulturnu praksu pojedinih grupa, koji deluju pre svega protiv grupa ili pojedinaca koji su „drugačiji“. Samim tim poimanje desnog ekstremizma vezuje se za njegov sadržaj – rasizam, antisemitizam, homofobiju, itd. Ne treba, osim toga, zaboraviti aktivnosti desnih ekstremnih grupa uperenih protiv tzv. „vanparlamentarne“ levice, tj. grupa koje se mogu okarakterisati kao (levi) društveni pokreti, mada u postjugoslovenskim društvima ovi pokreti postoje isključivo u vidu manjih grupa, koje nemaju nekog većeg uticaja na politički sistem, što desne ekstremističke grupe, naravno, ne sprečava da se s njima obračunavaju.

U formalnom smislu, desni ekstremizam se pritom vezuje za nasilje, i to najčešće za fizičko nasilje, koje država – mora se priznati – u poslednje vreme sve više sankcioniše, uprkos tome što je (pre)dugo ignorisala postojanje npr. (neo)nacističkih grupa u ovim društvima. Problem u tome je što se nasilje nikada ne svodi isključivo na fizičko nasilje, pri čemu je teško odrediti gde prestaje, recimo „govor mržnje“, a gde počinje nasilje kao takvo.

I dok se desni ekstremizam „na ulicama“ sve češće primećuje – što može, (ali ne mora) biti i indikator za njegovo jačanje – desne partije npr. još se mogu sresti u parlamentima postjugoslovenskih država. Iako je njihov trenutni realan uticaj kudikamo manji nego početkom devedesetih godina, sama činjenica da se one ne tretiraju kao akteri desnog ekstremizma, zabrinjavajuća je. Istovremeno, ove partije se postepeno prilagođavaju novoj političkoj „atmosfera“ i sve više se okreću socijalnom pitanju, prikrivajući pritom (manje ili više) svoje ekstremne stavove. Na ovaj način formira se jedna nova politička konstelacija, u kojoj desni ekstremizam predstavlja jedinu alternativu postojećem amorfnom „mejnstrimu“.

U svakom slučaju, razvoj desnog ekstremizma na postjugoslovenskom prostoru zavisice ubuduće kako od aktuelnih ključnih političkih aktera, tako i od dinamike društvenih promena, odnosno od spremnosti društva da razvije jak otpor i prema trendu relativizacije i prema samom desnom ekstremizmu. Razvijanje alternativa – u idejnom, ali i institucionalnom smislu – zavisice s druge strane kako od ekonomskih okolnosti, tako i od spremnosti društva da se suoči sa svojom prošlošću. Da li će i kada do toga i doći, ostaje da se vidi.

BIBLIOGRAFIJA:

- Bergmann, Werner (2005):** Antisemitismus im Rechtsextremismus [Antisemitizam i desni ekstremizam]. U: Aus Politik und Zeitgeschichte, br. 42, str. 23–30.
- Bourdieu, Pierre (2004):** Gegenfeuer. Konstanz: UVK (édition discours, 37).
- Bude, Heinz; Willisch, Andreas (ur.) (2008):** Exklusion. Die Debatte über die „Überflüssigen“ [Ekskluzija. Debata o „suvišnima“]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bundesministerium des Innern [Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova (SR Nemačke)] (izd.) (2005):** Feindbilder und Radikalisierungsprozesse. Elemente und Instrumente im politischen Extremismus [Negativni stereotipi i procesi radikalizacije. Elementi i instrumenti političkog ekstremizma]. Berlin.
- Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2005):** Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland [Ekstremno desni stavovi u Nemačkoj]. U: Aus Politik und Zeitgeschichte, br. 42, str. 8–17.
- Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2008):** Bewegung in der Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2008. Mit einem Vergleich von 2002 bis 2008 und der Bundesländer [Pokret u centru. Ekstremno desni stavovi u Nemačkoj 2008. Uz poređenje između 2002. i 2008. godine i između landova]. Herausgegeben von Friedrich-Ebert-Stiftung [Izdato od Fridrih Ebert fondacije]. Forum Berlin. Berlin.
- Decker, Oliver; Rothe, Katharina; Weissmann, Marliese; Geißler, Norman; Brähler, Elmar (2008):** Ein Blick in die Mitte. Zur Entstehung rechtsextremer und demokratischer Einstellungen [Pogled u centar. O nastanku ekstremno desnih i demokratskih stavova]. Unter Mitarbeit von [u saradnji sa] Franziska Göpner und Kathleen Pöge. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Grüne Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung [Zelena akademija Hajnrh Bel fondacije] (izd.) (2005):** Die neue rechte Herausforderung. Rechtsextremismus in Deutschland und Europa [Novi desni izazov. Desni ekstremizam u Nemačkoj i Evropi]. Berlin (Schriften der Grünen Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung, 5).
- Grüne Jugend [Zelena omladina] (2005):** Aktuelle Tendenzen in der Rechtsextremen-Szene [Aktuelni trendovi na desnoj ekstremističkoj sceni]. 2. Aufl. Herausgegeben von Grüne Jugend Bundesverband [Izdato od Saveznog saveza Zelene omladine]. Berlin.
- Jesse, Eckhard (2005):** Das Auf und Ab der NPD [Gore-dole NPD-a]. U: Aus Politik und Zeitgeschichte, br. 42, str. 31–38.
- Klärner, Andreas; Kohlstruck, Michael (ur.) (2006):** Moderner Rechtsextremismus in Deutschland [Moderni desni ekstremizam u Nemačkoj]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Minkenberg, Michael; Sucker, Dagmar; Wenninger, Agnieszka (ur.) (2006):** Radikale Rechte und Fremdenfeindlichkeit in Deutschland und Polen. Nationale und europäische Perspektiven [Radikalna desnica i neprijateljstvo prema strancima u Nemačkoj i Poljskoj. Nacionalne i evropske perspektive]. Bonn: Informationszentrum Sozialwiss.
- Pfahl-Traughber, Armin (2001):** Rechtsextremismus in der Bundesrepublik [Desni ekstremizam u Saveznoj Republici (Nemačkoj)]. Orig.-Ausg., 3., aktualisierte Aufl.

München: Beck (Beck'sche Reihe C. br. Beck Wissen, 2112).

Ramelsberger, Annette (2005): Erkundungen in Ostdeutschland [Istraživanja u istočnoj Nemačkoj]. U: Aus Politik und Zeitgeschichte, br. 42, str. 3–8.

Staud, Toralf (2006): Moderne Nazis. Die neuen Rechten und der Aufstieg der NPD [Moderni nacisti. Novi desničari i uspon NPD-a]. 2. Aufl. Köln: Kiepenheuer & Witsch (KiWi Paperback, 909).

Stöss, Richard (2005): Rechtsextremismus im Wandel [Desni ekstremizam u procesu promene]. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Wahl, Klaus (Hg.) (2001): Fremdenfeindlichkeit, Antisemitismus, Rechtsextremismus. Drei Studien zu Tatverdächtigen und Tätern [Neprijateljstvo prema strancima, antisemitizam, desni ekstremizam. Tri studije o osumnjčenicima i počiniocima]. Berlin: Bundesministerium des Innern [Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova (SR Nemačke)].